

ادراک فساد و احساس عدالت اجتماعی^۱

مهدی محمدی،* حسن رفیعی،* میرطاهر موسوی،** سمانه حسین‌زاده****

چکیده

هدف این مطالعه بررسی ارتباط بین ادراک فساد و احساس عدالت اجتماعی است. پژوهش حاضر مطالعه‌ای مقطعی و از نوع پیمایش است. جامعه آماری این پژوهش کلیه ساکنان ۱۸ تا ۶۵ ساله شهر تهران بودند و با روش نمونه‌گیری تصادفی طبقاتی ۴۰۰ نفر از ساکنان مناطق سه پهنه توسعه‌ای (پایین، متوسط و بالا) شهر تهران انتخاب شدند. ابزار انجام تحقیق شامل بازبینی (چکلیست) ادراک فساد در سازمان‌ها، پرسش‌نامه احساس عدالت اجتماعی و پرسش‌نامه ادراک روند فساد بود که پایایی آنها از طریق آلفای کرونباخ و روایی آنها از طریق تحلیل عاملی تعیین شد. ۸۹/۲ درصد از مشارکت‌کنندگان معتقد بودند که فساد در طی ده سال گذشته در ایران افزایش یافته است. بیشترین ادراک فساد در سازمان‌های تحت بررسی مربوط به «شهرداری‌ها»، و کمترین آن نیز مربوط به «خبریه‌ها» بود. بین ادراک فساد با احساس عدالت اجتماعی رابطه منفی و معنی‌داری وجود داشت و در نهادهایی که فعالیت‌های اقتصادی بیشتر است، ادراک فساد نیز بیشتر بود. تحلیل رگرسیون بین ادراک فساد در سازمان‌ها و احساس عدالت اجتماعی نیز نشان داد که ادراک فساد در دستگاه‌هایی که انتظار مردم برای مشاهده رفتار عادلانه در آنها بیشتر است، تأثیر بیشتری بر احساس عدالت شهروندان دارد. در مجموع، می‌توان گفت ادراک فساد در نهادهای مختلف زیاد است و انجام اقدامات عملی جهت کاهش آن ضروری به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: پیوندهای محله‌ای، ادراک فساد، اختلاس، ارتشا، خویشاوندسالاری، احساس عدالت اجتماعی.

^۱ این مقاله از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «بررسی انحراف اجتماعی ارتشا و عوامل مرتبط با آن در میان ساکنان شهر تهران» استخراج شده است.

* دانشجوی کارشناسی‌ارشد رفاه اجتماعی، دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی تهران
mehdimohamadi1989@gmail.com

** روان‌پزشک، استادیار گروه مدیریت رفاه اجتماعی، دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی تهران (نویسنده مسئول)
hassan441015@gmail.com

*** جامعه‌شناس استادیار گروه مدیریت رفاه اجتماعی، دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی تهران
tr_mousavi@yahoo.com

**** دانشیار گروه آمار دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی تهران hosseinzadeh1391@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۴/۴/۱۳ تاریخ پذیرش: ۹۵/۱/۲۵

مسائل اجتماعی ایران، سال هفتم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۵، صص ۱۲۵-۱۴۴

مقدمه

فساد اداری یکی از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین معضلات اجتماعی است که سابقه‌ای بس طولانی دارد و حتی آن را به حدود ۱۲۰۰ سال قبل از میلاد، یعنی زمان حمورابی، مربوط می‌دانند (رفیع‌پور، ۱۳۸۸)، اما تقریباً از حدود نیم‌قرن پیش بود که به‌منزلهٔ دغدغه‌ای بین‌المللی در کانون توجه قرار گرفت و رئیس بانک جهانی در سال ۱۹۶۶ از این پدیده با عنوان «سرطان فساد» یاد کرد (توکلی، ۱۳۹۰). قرار گرفتن جلوگیری از فساد در دستور کار بین‌المللی در سال‌های اخیر، از سرعت غیرمعمول این پدیده امر در دورهٔ زمانی نسبتاً کوتاهی نشان دارد و فساد از مفهومی حاشیه‌ای به سرعت جایگاه خاصی در تمام برنامه‌های توسعه اشغال کرده است (ورا،^۱ ۲۰۰۷). ریچارد نلسون، معتقد است فساد در زنجیره‌های تخریبی مانند پارازیت یا سرطان رشد می‌کند و به تدریج در قالب هنجار و فرهنگ همه‌جا را فرا می‌گیرد (رفیع‌پور، ۱۳۸۸). همین ویژگی فساد باعث شده است که در سال‌های اخیر سطح کلی فساد به‌طور چشم‌گیری در حال افزایش باشد (بانک جهانی، ۱۹۹۷، ویلیامز و بیر، ۱۹۹۹). نتایج بزرگ‌ترین نظرسنجی دربارهٔ فساد نشان می‌دهد که بیش از نیمی از مردم معتقدند طی دو سال گذشته فساد در جهان گسترش یافته است و بیش از یک‌چهارم پرسش‌شوندگان به مقامات دولتی رشوه پرداخت کرده‌اند (شفافیت بین‌الملل،^۲ ۲۰۱۳). بانک جهانی هزینه‌های فساد اداری را در حدود ۳۰ درصد از تولید ناخالص جهانی تخمین زده است (شاه، ۲۰۰۷). در سال ۲۰۰۲ نیز هزینه‌های جهانی ناشی از فساد اداری در حدود یک‌تریلیون دلار برآورد شده است (گوئل و کورهونن، ۲۰۰۹).

در ایران نیز با وجود اقدامات زیادی که برای مبارزه با فساد اداری و رشوه‌خواری انجام شده است، این پدیده به قوت خود باقی است و به نظر می‌رسد که به‌مرور در حال افزایش باشد (عباس‌زادگان، ۱۳۸۳). در تحقیقات انجام‌شده در ایران، از بین ۷۹ مشکل اجتماعی مختلف، فساد ششمین مشکل در اولویت ایران دانسته شده است (رفیعی و همکاران، ۱۳۸۷). در تحقیق دیگری نیز از بین ۲۸ مشکل اجتماعی، رشوه‌خواری پنجمین مشکل در اولویت ایران شناخته شد (معمدی، ۱۳۸۶). براساس گزارش سازمان شفافیت بین‌الملل، ایران از نظر شاخص ادراک فساد در میان ۱۷۷ کشور در ردهٔ ۱۳۶ قرار دارد (شفافیت بین‌الملل، ۲۰۱۴).

به‌طور کلی، فساد به معنی سوءاستفادهٔ افراد از قدرت و اختیاراتشان در جهت منافع شخصی است. این پدیده همه‌جا، حتی در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته، وجود دارد و گسترش آن در سطح جهانی مانع بزرگی بر سر راه توسعهٔ جوامع و متغیرهای مرتبط با آن همچون دموکراسی، تولید ناخالص داخلی، سطح سواد و بهداشت است، اما پیامدهای آن در کشورهای

¹ Urra

² Transparency International

در حال توسعه، که ساختارهایی سست و آسیب‌پذیر دارند، از شدت بسیار بیشتری برخوردار است؛ زیرا آثار مخربی بر حقوق مالکیت، قوانین و انگیزه‌های سرمایه‌گذاری ایجاد می‌کند، و مانعی برای اثربخشی پس‌انداز داخلی و کمک‌های خارجی است (بانک جهانی، ۱۹۹۷؛ علیزاده ثانی و فانی، ۱۳۸۶). در این‌گونه جوامع رشوه‌خواری مثل تویی مخرب، در جهت از بین بردن دولت خوب، مطبوعات آزاد و قوه قضائیه مستقل عمل می‌کند (شفافیت بین‌الملل، ۱۹۹۸). مطالعات تجربی گوناگون نیز عوارض جانبی فساد را بر سرمایه‌گذاری، رشد اقتصادی، نابرابری، فقر، و همچنین تخصیص هزینه‌های عمومی آموزش و پرورش و بهداشت بررسی کرده‌اند (ریوکین و سرا، ۲۰۱۲). پیامدهای جدی این پدیده نظیر انحطاط اخلاقی، بی‌اعتمادی به حکومت، ناکارآمدی دولت و هزینه‌های اقتصادی، این پدیده را یکی از اسفناک‌ترین معضلات رایج جوامع بشری نشان می‌دهد (توکلی، ۱۳۹۰). در واقع، فساد از این جهت برای کشورها نامطلوب است که نابرابری درآمدی را افزایش می‌دهد و سرمایه اجتماعی و انسانی را در جامعه تضعیف می‌کند (چن و همکاران، ۲۰۰۸). از این جهت، مردم اشکال مختلف فساد را نه تنها به دلیل تأثیر آن در جامعه یا وجود آن در ارتباطات و مناسبات سیاسی، بلکه با توجه به توزیع نابرابر مشارکت‌ها و دسترسی‌ها یا وجود بی‌نظمی و جانبداری در تصمیم‌گیری‌ها مشاهده می‌کنند (اسمیت، ۲۰۱۰). بنابراین، به نظر می‌رسد این پیامدها، در مجموع ممکن است به تضعیف عدالت و به تبع آن، از بین رفتن احساس عدالت در بین شهروندان منجر شود. احساس بی‌عدالتی نیز می‌تواند مقدمات گسترش سایر آسیب‌ها و انحرافات اجتماعی را فراهم کند. در واقع، هنگامی که فساد گسترش پیدا کند، سیاست‌های مختلف در خصوص ایجاد و ارتقای عدالت اجتماعی و توزیع برابر فرصت‌ها و امکانات خدشه‌دار می‌شود، هزینه‌های مرتبط با آن به‌در خواهد رفت. احساس و ادراک وجود فساد در جامعه نیز، در جایگاه خود، با از بین رفتن احساس عدالت اجتماعی در میان شهروندان همراه خواهد بود.

به نظر می‌رسد در ایران نیز با توجه به ساختار اداری ناکارآمد موجود و توجه کمتر به شایستگی افراد در گزینش‌ها و انتساب‌ها، گسترش فساد مانعی در مقابل توزیع برابر فرصت‌ها و امکانات اجتماعی بوده است (نوابخش، ۱۳۹۰)، اما اطلاع از اینکه کشوری فاسد است یا نه، برای محققان و سیاست‌گذاران کافی نیست. و آنها باید بدانند که میزان فساد در چه بخش‌هایی بیشتر است تا بتوانند سیاست‌های کاهش فساد را متناسب با میزان آن در هر بخش اتخاذ کنند. علاوه بر این، بایست مشخص شود که گسترش فساد در کدام بخش‌ها اثر مخرب‌تری بر احساس عدالت شهروندان برجای می‌گذارد. در ایران، در زمینه ادراک فساد در سازمان‌ها و دستگاه‌های اداری مختلف، به‌طور خاص پیمایشی صورت گرفته است و بیشتر تحقیقات در این زمینه به بعد حقوقی و کیفری مسئله مربوط بوده‌اند. علاوه بر این، تحقیقاتی که انجام شده

نیز بیشتر در بین کارمندان و در درون سازمان‌ها صورت گرفته است، اما باید توجه داشت که به دلیل حساسیت زیاد این مسئله برای کارمندان، خصوصاً در درون سازمان‌ها، این گروه در شغل خود محتاطانه عمل می‌کنند و از ارائه نیت‌های اصلی خود و پاسخ‌هایی که مسئولیت آنها را به خطر اندازد خودداری می‌کنند. در واقع، وقتی مطالعات مرتبط با فساد با نظرسنجی از عموم مردم ترکیب شود، ممکن است تصویری جامع‌تر از فساد تولید کند (سانگ و چنگ، ۲۰۱۲). براساس توضیحات ارائه‌شده، و با توجه اینکه پژوهش حاضر به مطالعه و بررسی فساد اداری در سازمان‌ها و دستگاه‌های مختلف و ارتباط آن با احساس عدالت اجتماعی می‌پردازد، پرسش‌های تحقیق به این شرح است:

۱. سطح ادراک فساد در بین شهروندان شهر تهران چگونه است؟
۲. ادراک فساد در کدامیک از سازمان‌ها و نهادهای اداری بیشتر و در کدامیک کمتر است؟
۳. ادراک فساد در کدامیک از سازمان‌ها تأثیر بیشتری بر احساس عدالت شهروندان دارد؟

مبانی نظری

فساد اداری

ازلحاظ نظری، فساد اداری یکی از اشکال انحرافات اجتماعی است و از لحاظ تقسیم‌بندی انحرافات ذیل انحرافات سازمانی یقه‌سفیدان قرار می‌گیرد (ساترلند، ۱۹۸۳). دورکیم معتقد است انحرافات اجتماعی زمانی به وجود می‌آید که تعادل هنجاری در جامعه دچار اختلال شده باشد و جامعه در حال تجربه وضعیت آنومیک باشد. در واقع، دورکیم بی‌هنجاری را عنصر اصلی پیدایش انحرافات اجتماعی می‌داند. در این نظریه، فساد و رشوه از مشاهده نوعی بی‌عدالتی، یعنی ثروت زیاد و فقر زیاد در کنار یکدیگر، در اثر برهم‌خوردن نظم در جامعه به وجود می‌آید (رفیع‌پور، ۱۳۸۸).

رابرت مرتون ریشه اصلی انحرافات اجتماعی را در به‌هم‌خوردن رابطه بین اهداف از یک‌طرف و وسائل مشروع برای دستیابی به این اهداف از طرف دیگر می‌بیند (رفیع‌پور، ۱۳۸۸). مرتون سه نوع رفتار انحرافی را که ممکن است در این فرآیند پدید آید به این شرح توضیح می‌دهد: دسته‌ای از افراد نوآورد و در سازگاری نابهنجار خود با محیط از ابزار نامشروع بهره می‌گیرند؛ به عبارتی، این گروه اهداف را قبول دارند (پولدارشدن)، اما راه‌های رسیدن به آن را قبول ندارند و برای رسیدن به هدف خود به کارهای نامشروع دست می‌زنند (اختلاس، دزدی، کلاهبرداری، تدلیس و...). گروهی دیگر مناسک‌گرا هستند که اهداف را قبول ندارند، اما ابزار رسیدن به هدف را کاملاً می‌پذیرند. رسم‌پرستی سبب می‌شود روند انجام امور ارباب‌رجوع با راه‌های پرفراز و نشیبی همراه گردد و مراجعه‌کنندگان به اداره‌ها برای خلاصه‌کردن مسیر انجام کار خود به مجریان پیشنهاد رشوه دهند (امیرانتخابی، ۱۳۸۹). دسته سوم نیز افرادی هستند که نه وسائل

را قبول دارند و نه ابزار رسیدن به آن را. این دسته یا به‌طور کلی گوشه‌گیر می‌شوند یا به شورش و انقلاب دست می‌زنند تا ساختارهای اجتماعی جدیدی معرفی کنند (صدیق سروستانی، ۱۳۸۹).

بحث اصلی تالکوت پارسونز در تبیین انحرافات اجتماعی، برمبنای پیش‌فرضی درباب خرده‌نظام‌های چهارگانه (فرهنگ، اجتماع، شخصیت و اقتصاد)، شکل گرفته است که هر یک کارکرد مخصوص به‌خود را دارند و درعین‌اینکه تبادل انرژی و اطلاعات دربین آنها صورت می‌گیرد، لازم است که مرزهای محیطشان را حفظ کنند، از استقلال نسبی برخوردار باشند، بر رفتار بالقوه مخرب اعضایشان نظارت داشته باشند، گرایش به دگرگونی در داخل نظام‌ها را مهار کنند و اگر کشمکش‌ها به‌اندازه کافی مخرب باشد آنها را تحت نظارت درآورند (آزادارمکی، ۱۳۹۲). کارکردهای مناسب هر یک از این خرده‌نظام‌ها و ارتباط کنش متقابل بین آنها عامل بقا و پایداری نظام اجتماعی محسوب می‌شود و درمقابل، عدم تعادل و بی‌سازمانی در هر یک از خرده‌نظام‌ها حیات جامعه را تهدید و زمینه را برای ظهور رفتار انحرافی فراهم می‌کند.

طبق دیدگاه‌های مارکسیستی، کانون سخن در تبیین انحرافات اجتماعی متکی بر اصول تضاد است، به‌طوری‌که وجود تضاد در درون جامعه علت اصلی به‌وجودآمدن فساد و دیگر انحرافات در درون جامعه است. درواقع، این نظریه‌پردازان ریشه انحرافات و آسیب‌های اجتماعی را در تضاد دائم بین مالکان ابزار تولید و کسانی می‌دانند که فاقد این ابزار هستند. براین‌اساس، نظام قضایی، سیاسی، اقتصادی و هنجاری در جوامع سرمایه‌داری تحت کنترل صاحبان قدرت و سرمایه است و قوانین غالباً درجهت حفظ سلطه طبقه حاکم و تعدی به طبقات پایین جامعه وضع می‌شود (احمدی، ۱۳۷۸؛ رابینگتن و واینبرگ، ۱۳۸۶). به‌عبارتی دیگر، نظام اجتماعی مبتنی بر سرمایه‌داری براساس بی‌عدالتی شکل گرفته است و در این وضعیت آسیب‌ها و انحرافات اجتماعی (از جمله فساد) به حد بحرانی می‌رسد و درنهایت به ظهور بحران و انقلاب می‌انجامد.

انواع فساد اداری

طبق گزارش مبارزه با فساد سازمان ملل، فساد مصادیق متعددی از جمله رشوه، اختلاس، دزدی و کلاه‌برداری، اخاذی، سوءاستفاده از منصب، خویشاوندسالاری، طرفداری و تبعیض، سهم‌خواهی سیاسی نامناسب، و ایجاد وضعیتی در جهت بهره‌برداری از منافع متضاد را دربرمی‌گیرد (دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم ملل متحد،^۱ ۲۰۰۴). در این پژوهش، منظور از فساد رشوه، خویشاوندسالاری و اختلاس است که توضیحات آن در ادامه آمده است.

^۱ United Nations Office on Drugs and Crime

- ارتشا: از متداول‌ترین اشکال فساد است که در آن برتری بی‌جهتی برای آن عمل یا تصمیم در جهت منافع رشوه‌دهنده صورت می‌گیرد. رشوه می‌تواند در قالب پرداخت پول، کسب اطلاعات، استخدام فردی یا دیگر چیزهای گران‌بها باشد (دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم ملل متحد، ۲۰۰۴).
- اختلاس: هرگونه برداشتن و تبدیل پول، اموال و کالاهای گران‌بها در جهت منافع شخصی و نیز برداشت از دارایی‌هایی که به‌صورت امانت به فردی سپرده شده است (همان، ۲۰۰۴).
- خویشاوندسالاری و تبعیض: این نوع فساد نیز دربرگیرنده سوءاستفاده از حق قانونی‌ای است که فردی در سازمان دارد و از آن به‌صورت خاصی استفاده می‌کند. اینکه کارگزار و دستگاه‌های عمومی بنابر سلیقه‌های شخصی از حقی که دارند استفاده کنند جنبه تبعیض‌آمیز پیدا می‌کند (همان، ۲۰۰۴).

احساس عدالت اجتماعی

ازلحاظ نظری عدالت اجتماعی در کانون توجه بسیاری از نظریه‌پردازان بوده و بررسی این موضوع در قالب نظریات اجتماعی به‌مرور تکامل یافته است. تا قبل از اواسط قرن نوزدهم برداشت فلاسفه از عدالت بیشتر بر اعمال انسان ناظر بود، اما از اواسط قرن نوزدهم جان استوارت میل برای نخستین‌بار رویکرد عدالت اجتماعی به‌معنای امروزی را مطرح کرده و در قرن بیستم با انتشار کتاب *نظریه عدالت راولز* (۱۹۵۰) انقلابی در نگرش به مسئله عدالت در فلسفه سیاسی ایجاد شد. در واقع، راولز مسئله عدالت را از ایدئولوژی و نهضت‌های سوسیالیستی به حوزه‌های سرمایه‌داری و لیبرال وارد کرد. راولز معتقد است که عدالت عالی‌ترین فضیلت و خیری است که نهادهای اجتماعی می‌توانند ایجاد کنند (راغفر، ۱۳۸۳). او در نظریه «عدالت به‌مثابه انصاف» می‌کوشد خانواده‌ای از ارزش‌های بسیار مهمی را برای عدالت بیان کند که به‌شیوه منحصربه‌فردی به نهادهای ساختار سیاسی و اجتماعی مربوط می‌شوند. به‌طور خلاصه، راولز معتقد است هیچ شخصی نباید کمتر از آنچه در نظام توزیع برابر کالاهای اساسی کسب می‌کند به‌دست آورد، و وقتی همکاری اجتماعی موجب پیشرفت کلی جامعه می‌شود، نابرابری‌های حاصل باید به‌نفع تمام کسانی تمام شود که وضعیتشان کمتر از وضع دیگران در این روند بهبود یافته است (راولز، ۱۳۸۵).

چارچوب نظری

در پژوهش حاضر برای تبیین ارتباط فساد اداری و احساس عدالت اجتماعی از نظریه پارسونز بهره گرفته شد. همان‌طور که اشاره شد، پارسونز معتقد است وجود تعادل در خرده‌نظام‌های چهارگانه عامل بقا و پایداری نظام اجتماعی است که هر یک از آنها کارکردی مخصوص به خود دارند. در این میان، خرده‌نظام اجتماعی دربردارنده نهادها و سازمان‌های اجتماعی مختلفی است که کارکردشان تولید عدالت و مشروعیت اجتماعی است (ریتزر، ۱۹۸۱) و در صورتی که کارکرد

نظام اجتماعی در جهت برقراری عدالت اجتماعی دچار اختلال شود (برای مثال فقدان تعادل در دستگاه قضایی جامعه)، زمینه برای ظهور آسیب‌های اجتماعی فراهم خواهد شد. فساد اداری نیز یکی از انواع آسیب‌های اجتماعی است که در اثر مشاهده فقدان عدالت اجتماعی در نظام اجتماعی مجال ظهور خواهد یافت.

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، عوامل اجتماعی مرتبط با فساد توجه پژوهشگران علوم اجتماعی را جلب کرده است و از بین این عوامل، احساس عدالت اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردار بوده است، محض نمونه، سلیمی و پورعزت در تحقیق خود نشان دادند که ادراک انواع بی‌عدالتی (توزیعی، رویه‌ای، مراوده‌ای و اطلاعاتی) با رفتارهای متمایل به فساد کارکنان دانشگاه تهران، ارتباط معناداری دارد (سلیمی و پورعزت، ۱۳۸۹).

فرهادی‌نژاد و لگزیان در پژوهشی که در سال‌های ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۸ در خراسان رضوی انجام دادند به این نتیجه رسیدند که نبود وجدان کاری، احساس کارکنان دولت درباره نابرابری اقتصادی، پایبند نبودن جامعه به موازین شرعی و قانون‌گریزی به‌منزله معضلی فرهنگی مهم‌ترین عوامل پدیدآورنده فساد اداری هستند.

اسمیت (۲۰۱۰)، با استفاده از روش مدلیابی معادلات ساختاری داده‌های دولتی، نشان داد که فساد مشروعیت توزیع اقتصادی در جامعه را تضعیف می‌کند و به دلیل هدررفت اموال عمومی از مسیر اصلی خود عملکرد توزیعی دولت را تضعیف می‌کند و ظرفیت دولت برای مبارزه با نابرابری اقتصادی و ارائه خدمات عمومی به شهروندان را کاهش می‌دهد.

پژوهش «سازمان شفافیت بین‌المللی» در ۱۰۷ کشور جهان (۱۱۴ هزار نفر) نشان داد که بیش از نیمی از مردم معتقدند طی دو سال گذشته فساد در جهان گسترش یافته است و بیش از یک‌چهارم پرسش‌شوندگان گفته‌اند که به مقامات دولتی رشوه پرداخت کرده‌اند. علاوه بر این، ۵۱ کشور احزاب سیاسی را فاسدترین سازمان‌ها شناخته‌اند. ۳۶ کشور پلیس و ۲۰ کشور مقامات قضایی، از جمله دادستان، بازپرس و قاضیان را فاسدترین افراد می‌شناختند (شفافیت بین‌الملل، ۲۰۱۳). سانگ و چنگ، براساس نظرسنجی‌ای از ۱۶۴۲ کارشناس، به این نتیجه رسیدند که ارتباط مستقیمی بین فساد درک‌شده در بین شهرستان‌های چین و سطح توسعه اقتصادی آنها وجود دارد. در این تحقیق، بخش‌های ساخت‌وساز، کارکنان سازمانی و مدیریتی، پلیس، امور مالی و مالیات، و دادگاه به ترتیب بخش‌هایی شناخته شدند که بیشتر در معرض فساد بودند (سانگ و چنگ، ۲۰۱۲).

تعریف نظری و عملیاتی متغیرها

ادراک فساد

ادراک فساد به معنی تصور افراد جامعه از وضعیت فساد و مصادیق آن در جامعه است. سازمان ملل فساد را سوءاستفاده از قدرت (عمومی) برای نفع شخصی تعریف کرده است، به طوری که منافع عمومی را با مشکل مواجه سازد (دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم ملل متحد، ۲۰۰۱). این تعریف فساد را صرفاً به بخش دولتی (عمومی) محدود می‌کند و درمقابل، تعریف سازمان شفافیت بین‌الملل برای هردو بخش دولتی و غیردولتی قابل‌استفاده است. طبق این تعریف، فساد به معنی «سوءاستفاده از قدرت محول‌شده به افراد برای منافع شخصی است» (شفافیت بین‌الملل، ۲۰۱۱). باوجوداین، بسیاری بر این باورند که هیچ تعریف دقیق، روشن، مورد توافق، فراگیر و جهان‌شمولی از فساد اداری وجود ندارد (لانگست، ۱۳۸۷؛ چوی، ۲۰۰۷؛ کو و سماجدار، ۲۰۱۰).

تعریف عملیاتی: برای سنجش ادراک فساد، نظر پاسخگویان درباره شدت فساد مالی در ۲۲ سازمان مختلف پرسیده شد. این سازمان‌ها از طریق مطالعاتی که در گذشته انجام شده بودند و نیز تعدیل فرم ادراک فساد سازمان شفافیت بین‌الملل و مطابقت آن با موقعیت ایران انتخاب شدند. پاسخ سؤالات مربوط به ادراک فساد در یک طیف پنج‌گزینه‌ای از «هیچ یا خیلی کم» تا «خیلی زیاد» تنظیم شده بود.

ادراک روند فساد

ادراک روند فساد مبین تصور افراد از تغییرات فساد و مصادیق آن در طی سال‌های اخیر است. **تعریف عملیاتی:** برای سنجش «ادراک روند فساد» از سه سؤال مربوط به درک فرد از روند فساد در طی ده سال گذشته استفاده شد و از پاسخگویان پرسیده شد که به نظر آنها سطح هریک از پدیده‌های «رشوه‌خواری»، «اختلاس» و «خویشاوندسالاری و تبعیض» در طول ده سال گذشته به‌طورکلی چه تغییری کرده است؟ پاسخ سؤالات ادراک روند فساد در یک طیف پنج‌گزینه‌ای از «کاهش زیاد» تا «افزایش زیاد» تنظیم شده بود. علاوه‌براین، هریک از این سؤالات نیز همچون یک بعد از ادراک روند فساد مورد نظر قرار گرفت.

احساس عدالت اجتماعی

سازمان ملل مفهوم عدالت اجتماعی را «توزیع عادلانه و دلسوزانه ثمره‌های رشد اقتصادی» می‌داند (سازمان ملل، ۲۰۰۶). عدالت اجتماعی یعنی با هریک از افراد جامعه به‌گونه‌ای رفتار شود که مستحق آن است و در جایی قرار گیرد که سزاوار آن است (نوابخش، ۱۳۹۰). احساس عدالت نیز برآیندی از ذهنیت و عینیت عدالت در جامعه است (نوابی لوانسانی و همکاران، ۱۳۹۲). در این تحقیق، احساس عدالت اجتماعی براساس دو نوع عدالت توزیعی و رویه‌ای تحت

بررسی قرار می‌گیرد. احساس عدالت توزیعی مبین احساس مردم به تکالیف دولت است و چگونگی توزیع مشاغل، مناصب و اموال عمومی به‌دست دولت را نشان می‌دهد. احساس عدالت رویه‌ای مبین رعایت عدالت و انصاف در رویه‌های جامعه و نیز رویه‌های سازمانی است (هزارجریبی، ۱۳۹۰). جان رالز معتقد است عدالت رویه‌ای شامل رویه‌های لازم برای تضمین این قضیه است که ساختار بنیادی جامعه به‌شیوه‌ای عادلانه، مولد و کارآمد تنظیم شده است (راولز، ۱۳۸۸).

تعریف عملیاتی: برای سنجش احساس عدالت اجتماعی، پرسش‌نامه هزارجریبی و صفری‌شالی (۱۳۹۰) به‌کار گرفته شد، که شامل دو بعد عدالت رویه‌ای (۶ سؤال) و عدالت توزیعی (۶ سؤال) بود و جواب‌ها به‌صورت طیف پنج‌گزینه‌ای از کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم تنظیم شده بود.

فرضیه‌های پژوهش

- با توجه به پیشینه و مبانی نظری پژوهش، فرضیه‌های زیر مطرح شد که سعی در آزمون آنها داریم:
- احساس عدالت اجتماعی و ادراک فساد در بین زنان و مردان متفاوت است.
  - احساس عدالت اجتماعی و ادراک فساد در بین افراد با وضعیت اشتغال مختلف متفاوت است.
  - احساس عدالت اجتماعی با ادراک فساد در سازمان‌ها و ادراک روند فساد رابطه معنی‌داری دارد.
  - احساس عدالت اجتماعی پیش‌بینی‌کننده ادراک فساد در سازمان‌های مختلف است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از انواع مطالعات مقطعی (توصیفی-تحلیلی) و از نوع پیمایش است که برای آزمون فرضیه‌ها از همبستگی استفاده شد.

جامعه آماری

جمعیت یا جامعه آماری این پژوهش شامل کلیه بزرگسالان (افراد ۱۸ تا ۶۵ ساله) ساکن شهر تهران است. جمعیت کل مناطق ۲۲ گانه شهر تهران ۸۱۵۴۰۵۱ نفر است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۱) و با توجه به اینکه جمعیت ۱۸ تا ۶۵ سال حدود ۷۰ درصد از کل جمعیت شهر تهران را تشکیل می‌دهند، حجم جامعه آماری تحقیق ۵۷۰۷۸۳۶ نفر برآورد می‌شود.

نمونه‌گیری

از طریق روش نمونه‌گیری تصادفی طبقاتی، نمونه‌ای معرف ساکنان مناطق مختلف سه‌پهنه توسعه‌ای پایین، متوسط و بالای شهر تهران با استناد به تحقیق فیروزآبادی و جاجرمی (۱۳۸۵) برگزیده شد. فیروزآبادی و جاجرمی در تحقیق خود مناطق ۲۲ گانه شهر تهران را در سه پهنه توسعه‌ای پایین (مناطق ۱۲، ۱۸، ۹، ۱۷، ۱۶، ۱۹، ۱۰)، متوسط (مناطق ۱۴، ۷، ۲۰، ۸، ۱۵)، ۱۱، ۲۱، ۱۳)، و بالا (مناطق ۲۲، ۶، ۴، ۵، ۱، ۲، ۳) تقسیم کردند. حجم نمونه از طریق فرمول

حجم نمونه با در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵ درصد ($\alpha=0/05$) برابر با ۳۸۴ نفر برآورد و برای اطمینان بیشتر ۴۰۰ نفر در نظر گرفته شد. به منظور دسترسی به جمعیت عمومی، با مراجعه به مناطق عمومی شهر تهران (پارک‌ها و مترو) به طور تصادفی پرسش‌نامه بین مردم توزیع شد و منطقه محل سکونت آنها در پرسش‌نامه پرسیده شد و متناسب با منطقه محل سکونت آنها، پهنه مربوط به آن نیز مشخص شد. بر این اساس، نمونه‌گیری به گونه‌ای انجام شد که تعداد نمونه‌ها در هر پهنه به تناسب جمعیت کل آن پهنه باشد.

روایی و پایایی ابزارهای تحقیق

پرسش‌نامه احساس عدالت اجتماعی: هزار جریبی و صفری‌شالی (۱۳۹۰) جهت سنجش اعتبار سازه پرسش‌نامه احساس عدالت اجتماعی از تحلیل عاملی استفاده کرده بودند. آزمون بار تلت در این بررسی با مقدار مجذور کاه، که برابر با ۱۱۶۷/۷ بود، معنی‌دار شد و آزمون کی.ام.ا. برابر با ۰/۸۲ به دست آمد. با تحلیل عاملی دو عامل به دست آمده بود، ولی محققان درباره ضریب تعیین آن گزارشی نداده‌اند. پایایی این ابزار نیز از طریق آلفای کرونباخ ۰/۸۷ تعیین شد (هزار جریبی و صفری‌شالی، ۱۳۹۰). ما نیز در این تحقیق از این ابزار استفاده کرده‌ایم. جهت سنجش اعتبار سازه این ابزار از تحلیل عاملی تأییدی با نرم‌افزار Amos استفاده شد. دامنه بار عاملی سؤالات از ۳۹۲/۰ تا ۷۲۱/۰ متغیر بود و تمام آنها معنی‌دار شدند ($p<0.001$). مقدار خطای استاندارد سؤالات نیز بین ۰/۰۹ تا ۰/۱۳۳ قرار داشت. شاخص نیکویی برازش^۱ و شاخص برازش اصلاح‌شده^۲ به ترتیب برابر با ۰/۹۴۶ و ۰/۹۲۱ به دست آمد. بنابراین، از برازش مطلق مقبولی برخوردار است. شاخص برازش تطبیقی^۳ برابر با ۰/۹۲۵ به دست آمد و جهت سنجش شاخص‌های برازش مقتصد، ریشه میانگین مربعات خطای برآورد^۴ و مربع خی بهنجار شده^۵ محاسبه شد که به ترتیب برابر با ۰/۰۶۴ (مقدار مقبول: کوچک‌تر از ۰/۸) و ۲/۶ (مقدار مقبول: بین ۱ تا ۳) به دست آمد. بنابراین، پرسش‌نامه مورد نظر از روایی مقبولی برخوردار است. جهت سنجش پایایی پرسش‌نامه نیز شاخص آلفای کرونباخ محاسبه شد که برابر با ۰/۸۳ به دست آمد.

پرسش‌نامه ادراک روند فساد: برای سنجش اعتبار سازه این ابزار از تحلیل عاملی اکتشافی استفاده شد. آزمون کی.ام.ا. برابر با ۰/۷۲ به دست آمد و آزمون بار تلت با مقدار مجذور کاه برابر با ۴۰۱/۳۵ بود، معنی‌دار شد ($p<0.001$)؛ بنابراین، کفایت نمونه‌گیری و فرض

¹ GFI

² AGFI

³ CFI

⁴ RMSEA

⁵ CMIN/DF

کرویت ابزار تأیید شد. هریک از سه سؤال دارای بار عاملی بالاتر از ۰/۷ بودند و در یک عامل مشترک قرار گرفتند که در مجموع ۷۲/۹ درصد از پراکنش (واریانس) کل را تبیین می‌کردند. جهت بررسی پایایی پرسش‌نامه نیز شاخص آلفای کرونباخ محاسبه شد که برابر با ۰/۷۶ به‌دست آمد.

بازینه (چک‌لیست) ادراک فساد در سازمان‌ها: با توجه به اینکه متغیر «ادراک فساد در سازمان‌ها و نهادهای اداری» صفت پنهان نیست، برای سنجش آن از بازینه (چک‌لیست) استفاده شد و از این‌رو نیازی به رواسازی وجود ندارد. شروط ورود به پژوهش حاضر این بود که پاسخگویان با اختیار و علاقه خود با پژوهش همکاری کنند، در دامنه سنی ۱۸ تا ۶۵ سال باشند، و در مناطق ۲۲ گانه شهر تهران ساکن باشند.

یافته‌های تحقیق

مشارکت‌کنندگان ۴۰۰ نفر از ساکنان سه پهنه توسعه‌ای پایین، متوسط و بالای شهر تهران بودند. از این تعداد ۱۹۸ نفر (۴۹/۶ درصد) زن بودند. ۶۵ نفر (۱۶/۴ درصد) از آنها در بخش دولتی، ۱۰۵ نفر (۲۶/۲ درصد) در بخش خصوصی شاغل بودند. ۷۴ نفر (۱۸/۵ درصد) شغل آزاد داشتند، ۳۰ نفر (۷/۶ درصد) خانه‌دار و ۸۲ نفر (۲۰/۷ درصد) بیکار بودند. میانگین سنی مشارکت‌کنندگان ۲۸/۸۶ (SD=9.27) بود و ۳۱/۵ درصد از آنها متأهل بودند.

بررسی وضعیت فساد در بین شهروندان شهر تهران و همچنین در سازمان‌های مختلف

۹۶/۷ درصد از پاسخگویان معتقد بودند فساد اداری در شمار مهم‌ترین مشکلات اجتماعی ایران است. فقط ۶/۹ درصد از پاسخگویان معتقد بودند هنگامی که با نهادها و سازمان‌های اداری کاری داشته‌اند، هیچ‌وقت لازم نبوده که با افراد صاحب‌نفوذ تماس یا ارتباط شخصی برقرار کنند تا کارهایشان راه بیفتد (جدول ۱).

جدول ۱. لزوم ارتباط با افراد صاحب‌نفوذ در نهادها و سازمان‌ها

گزینه‌ها	اصلاً لازم نبوده‌است	بمدرت لازم بوده‌است	کم‌وبیش لازم بوده‌است	اغلب لازم بوده‌است	همیشه لازم بوده‌است
درصد	۶/۹	۱۲/۴	۳۰/۵	۳۲/۷	۱۷/۵

ادراک پاسخگویان از روند فساد در ده سال گذشته با سه سؤال پنج‌گزینه‌ای درباره «رشوه‌خواری»، «اختلاس» و «خویشاوندسالاری و تبعیض» پرسیده شده بود و به‌این ترتیب دامنه نمره‌ها از ۳ تا ۱۵ تغییر می‌کرد. میانگین ادراک روند فساد در این دامنه ۱۳/۶۴ (SD=2.24) به‌دست آمد که حاکی از افزایشی بودن روند مزبور در ذهن مشارکت‌کنندگان است و ۸۴/۹ درصد، ۸۸/۹ درصد و ۸۹/۲ درصد از پاسخگویان معتقد بودند به ترتیب «رشوه‌خواری»، «اختلاس» و «خویشاوندسالاری و تبعیض» در طی ده سال گذشته افزایش (کم یا زیاد) یافته

است. در مجموع، ۸۹/۲ درصد از مشارکت‌کنندگان معتقد بودند فساد در طی ده سال گذشته در ایران افزایش یافته است (جدول ۲).

جدول ۲. بررسی درصد فراوانی ادراک پاسخگویان از روند فساد و مؤلفه‌های آن

میانگین	افزایش زیاد (۵)	افزایش کم (۴)	بدون تغییر (۳)	کاهش کم (۲)	کاهش زیاد (۱)	ابعاد
۴/۴۶	۶۹/۳	۱۵/۶	۸/۸	۴/۸	۱/۵	ادراک روند رشوه‌خواری
۴/۶۴	۷۹/۱	۱۰/۱	۷/۵	۲/۵	۰/۸	ادراک روند اختلاس
۴/۵۹	۷۵/۶	۱۳/۳	۶/۸	۲/۸	۱/۵	ادراک روند خویشتاوندسالاری و تبعیض

بیشترین ادراک فساد به ترتیب مربوط به «شهرداری‌ها»، «دلالتان و واسطه‌های سازمان‌ها و اشخاص صاحب‌مقام»، «گمرک»، «اداره دارایی (مالیات)» و «بانک‌ها» بوده است و کمترین ادراک فساد نیز به ترتیب به «خیریه‌ها»، «مدارس»، «دفاتر پلیس + ۱۰»، «مطبوعات» و «اداره ثبت احوال» نسبت داده شده بود. درک مردم از فساد در سه سازمان دفاتر پلیس + ۱۰، مدارس و خیریه‌ها، در حد متوسط و در دیگر سازمان‌ها بالاتر از متوسط بود.

جدول ۳. میانگین و انحراف معیار ادراک فساد در سازمان‌های مختلف

میانگین	انحراف معیار	نام سازمان
۴/۳۹	۰/۹۱	شهرداری‌ها
۴/۳۸	۰/۹۶	دلالتان و واسطه‌های سازمان‌ها و اشخاص صاحب‌مقام
۴/۳۶	۰/۹۵	گمرک
۴/۱۴	۱/۰۵	اداره دارایی (مالیات)
۴/۰۲	۱/۱۸	بانک‌ها
۳/۸۱	۱/۱۳	احزاب و سازمان‌های سیاسی
۳/۷۷	۱/۲۲	دادسراها و دادگاه‌ها
۳/۶۸	۱/۱۲	دفاتر و سازمان‌های مربوط به وزارت صنایع و معادن
۳/۶۰	۱/۲۲	کلاتری‌ها
۳/۵۵	۱/۲۷	مأموران راهنمایی و رانندگی
۳/۴۷	۱/۱۵	شرکت‌ها و مؤسسات بخش خصوصی
۳/۳۴	۱/۱۹	اداره‌های ثبت‌اسناد
۳/۳۰	۱/۲۷	اعضای شورای محله و شهر
۳/۲۸	۱/۲۸	اداره‌های آگاهی
۳/۲۴	۱/۱۹	درمانگاه‌ها، بیمارستان‌ها، مطب پزشکان، آزمایشگاه‌ها، رادیولوژی، و دیگر مراکز سلامت (خصوصی)
۳/۲۳	۱/۱۶	درمانگاه‌ها، بیمارستان‌ها، مطب پزشکان، آزمایشگاه‌ها، رادیولوژی، و دیگر مراکز سلامت (دولتی)
۳/۱۵	۱/۰۶	انجمن‌ها و دیگر سازمان‌های مردم‌نهاد
۳/۰۶	۱/۲۱	اداره‌های ثبت‌احوال
۳/۰۳	۱/۱۴	مطبوعات
۲/۷۹	۱/۱۹	دفاتر پلیس + ۱۰
۲/۷۹	۱/۱۳	مدارس
۲/۵۹	۱/۱۴	خیریه‌ها

مقایسه احساس عدالت و فساد در میان زنان و مردان

با استفاده از آزمون تی دو نمونه مستقل به مقایسه احساس عدالت اجتماعی و ادراک فساد در بین زنان و مردان پرداختیم. نتایج نشان داد که فقط «ادراک فساد در سازمان‌ها» در بین زنان بیشتر از مردان است ($p < 0.05$)، ولی از حیث احساس عدالت اجتماعی و نیز ادراک روند فساد تفاوت آماری معناداری بین دو جنس دیده نمی‌شود (جدول ۴).

جدول ۴. مقایسه احساس عدالت اجتماعی و ادراک فساد در بین زنان و مردان ساکن شهر تهران

P	مرد (n= ۲۰۰)	زن (n = ۱۹۹)	
	میانگین (انحراف معیار)	میانگین (انحراف معیار)	
۰/۷۸۲	۲۴/۱۱ (۶/۸۴)	۲۴/۳۱ (۷/۱۱)	احساس عدالت اجتماعی
۰/۶۶۸	۱۳/۰۳ (۳/۸۲)	۱۳/۲۱ (۴/۲۵)	احساس عدالت رویه‌ای
۰/۹۵۴	۱۱/۰۸ (۴/۰۴)	۱۱/۱۰ (۳/۶۳)	احساس عدالت توزیعی
۰/۰۱۹	۷۲/۳۸ (۱۶/۸۲)	۷۶/۲۷ (۱۶/۲۴)	ادراک فساد در سازمان‌ها
۰/۹۲۱	۱۳/۶۶ (۲/۲۲)	۱۳/۶۳ (۲/۲۷)	ادراک روند فساد
۰/۶۸۱	۴/۴۴ (۰/۹۷)	۴/۴۸ (۰/۹۳)	ادراک روند رشوه‌خواری
۰/۳۱۶	۴/۶۸ (۰/۷۶)	۴/۶ (۰/۸۲)	ادراک روند اختلاس
۰/۱۹۷	۴/۵۳ (۰/۸۶)	۴/۶۴ (۰/۸۴)	ادراک روند خویشتاوندسالاری

مقایسه احساس عدالت و فساد در مشاغل دولتی، خصوصی، و خویش‌فرما

با استفاده از آزمون تحلیل پراکنش (واریانس) یک‌راهه^۱ به مقایسه احساس عدالت اجتماعی، ادراک فساد، و ادراک روند فساد برحسب نوع کارفرما در افراد شاغل پرداخته‌ایم (جدول ۵). با توجه به اطلاعات به‌دست‌آمده، میانگین احساس عدالت اجتماعی، ادراک فساد در سازمان‌ها و ادراک روند فساد برحسب گروه‌های شغلی مختلف از تفاوت آماری معناداری برخوردار نیست ($p > 0.05$).

جدول ۵. مقایسه احساس عدالت اجتماعی، و ادراک فساد برحسب نوع کارفرما

مقدار احتمال	مقدار اف	آزاد (n=۷۴)	خصوصی (n=۱۰۵)	دولتی (n=۶۵)	متغیر
		میانگین	میانگین	میانگین	
۰/۲۴۶	۱/۴۱	۲۳/۲۴	۲۳/۳۶	۲۴/۹۱	احساس عدالت اجتماعی
۰/۲۶۱	۱/۳۵	۱۲/۴۲	۱۲/۷۵	۱۳/۴۸	احساس عدالت رویه‌ای
۰/۲۶۱	۱/۳۵	۱۲/۷۰	۱۲/۶۳	۱۳/۶۲	احساس عدالت توزیعی
۰/۵۰۷	۰/۶۸	۷۶/۵۷	۷۶/۵۶	۷۳/۹۴	ادراک فساد در سازمان‌ها
۰/۷۲۴	۰/۳۲	۱۳/۹۷	۱۳/۷۷	۱۳/۹۸	ادراک روند فساد
۰/۷۴۸	۰/۲۹	۴/۵۷	۴/۴۷	۴/۵۴	ادراک روند رشوه‌خواری
۰/۹۱۲	۰/۰۹	۴/۷۶	۴/۷۳	۴/۷۱	ادراک روند اختلاس
۰/۵۷۷	۰/۵۵	۴/۶۵	۴/۶۲	۴/۷۴	ادراک روند خویشتاوندسالاری

^۱ ANOVA

رابطه احساس عدالت اجتماعی و ادراک فساد

برای بررسی این فرضیه از همبستگی پیرسون استفاده شد. طبق نتایج به دست آمده بین ادراک فساد در سازمان‌ها و ادراک روند فساد و ابعاد آن با احساس عدالت رویه‌ای و توزیعی رابطه منفی و معنی‌داری وجود دارد ($p < 0.001$). به عبارت دیگر، هرچه ادراک روند فساد و ادراک فساد در سازمان‌ها بیشتر می‌شود، احساس عدالت اجتماعی کمتر می‌شود و برعکس (جدول ۶).

جدول ۶. همبستگی پیرسون بین احساس عدالت اجتماعی و ادراک فساد

متغیر پیش‌بین		احساس عدالت اجتماعی		احساس عدالت رویه‌ای		احساس عدالت توزیعی	
متغیر ملاک		P	R	p	R	p	r
ادراک فساد در سازمان‌ها		<0/001	-0/366	<0/001	-0/366	<0/001	-0/402
ادراک روند فساد		<0/001	-0/261	<0/001	-0/261	<0/001	-0/271
ادراک روند رشوه‌خواری		<0/001	-0/208	<0/001	-0/208	<0/001	-0/228
ادراک روند اختلاس		<0/001	-0/266	<0/001	-0/266	<0/001	-0/229
ادراک روند خویشتن‌دلسازی		<0/001	-0/247	<0/001	-0/247	<0/001	-0/273

پیش‌بینی تأثیرپذیری احساس عدالت اجتماعی از ادراک فساد در سازمان‌ها

از طریق تحلیل رگرسیون تأثیرپذیری احساس عدالت اجتماعی از ادراک فساد در سازمان‌های مختلف را بررسی کردیم. نتایج مدل رگرسیون چندگانه نشان داد که در بین ۲۲ سازمان مختلف ۷ سازمان در مدل باقی ماندند. ضریب همبستگی چندگانه در مدل تحت بررسی برابر با ۶۳۱٪ و ضریب تعیین برابر با ۳۹۸٪ بود؛ به این معنا که ۳۹/۸ درصد از احساس عدالت اجتماعی شهروندان را با ادراک آنها از فساد در ۷ دستگاه مزبور می‌توان تبیین کرد ($p < 0.001$). از سوی دیگر، مقادیر ضرایب بتا نشان داد که ادراک فساد در «حزب و سازمان‌های سیاسی» بیشترین تأثیر را در احساس عدالت اجتماعی شهروندان دارد، و پس از آن، به ترتیب ادراک فساد در «دادسراها و دادگاه‌ها»، «درمانگاه‌ها، بیمارستان‌ها، آزمایشگاه‌ها، و دیگر مراکز سلامت (دولتی)»، «خیریه‌ها»، «شرکت‌ها و مؤسسات بخش خصوصی»، «اعضای شورای محله و شهر»، و «دلالتان و واسطه‌های سازمان‌ها و اشخاص صاحب‌مقام» بر احساس عدالت شهروندان تأثیر می‌گذارد (جدول ۷).

جدول ۷. ضرایب رگرسیون تأثیرات ادراک فساد در دستگاه‌ها بر احساس عدالت اجتماعی

متغیرهای پیش‌بین	ضریب بتا (β)	مقدار تی	مقدار احتمال
حزب و سازمان‌های سیاسی	-0/27	-5/29	<0/001
دادسراها و دادگاه‌ها	-0/21	-3/88	<0/001
درمانگاه‌ها، بیمارستان‌ها، مطب پزشکان، آزمایشگاه‌ها، رادیولوژی، و دیگر مراکز سلامت (دولتی)	-0/16	-3/22	0/001
خیریه‌ها	-0/13	-2/61	0/010
شرکت‌ها و مؤسسات بخش خصوصی	0/12	2/59	0/010
اعضای شورای محله و شهر	-0/12	-2/42	0/016
دلالتان و واسطه‌های سازمان‌ها و اشخاص صاحب‌مقام	-0/10	-2/01	0/046

تبیین یافته‌ها و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر بررسی ادراک فساد در نهادها و دستگاه‌های اداری مختلف و ارتباط آن با احساس عدالت اجتماعی در بین ساکنان شهر تهران بود. اکثر پاسخگویان معتقد بودند که فساد مالی-اداری در شمار مهم‌ترین مشکلات اجتماعی ایران قرار دارد. از نظر پژوهشگران و مسئولان مرتبط نیز فساد اداری جزء مشکلات در اولویت ایران معرفی شده‌اند (رفیعی، ۱۳۸۷؛ معتمدی، ۱۳۸۶)، اما در مطالعات مربوط به آسیب‌های اجتماعی ایران بررسی این پدیده تا حد زیادی مغفول مانده است.

نتایج پژوهش نشان داد که سطح ادراک فساد در ایران بسیار بالاست. بیشتر پاسخگویان معتقد بودند هنگامی که با نهادها و سازمان‌های اداری کاری داشته‌اند، لازم بوده که با افراد صاحب‌نفوذ تماس یا ارتباط شخصی برقرار کنند تا کارهایشان انجام شود. حدود نه نفر از هر ده فرد مشارکت‌کننده در پژوهش معتقد بودند که فساد در طی ده سال گذشته در ایران افزایش یافته است و ادراک فساد در اکثر سازمان‌ها از حد متوسط بالاتر بود. طبق تحقیق رفیع‌پور (۱۳۸۸)، ۶۲/۲ درصد از پاسخگویان معتقد بودند که فساد (رشوه و دزدی) طی پنج سال گذشته افزایش داشته است. براساس تحقیقات انجام‌شده، در سطح جهان نیز روند فساد رو به فزونی گذاشته است (کافمن، ۱۹۹۷، شفافیت بین‌الملل، ۲۰۱۳)، اما این روند در ایران در مقایسه با کشورهای دیگر رشد بیشتری نشان داده است؛ به طوری که رتبه ایران در شاخص ادراک فساد در سال ۲۰۰۳ در بین ۱۳۳ کشور ۷۸، در سال ۲۰۰۹ در بین ۱۸۰ کشور ۱۶۸، و در سال ۲۰۱۲ از بین ۱۷۴ کشور ۱۳۶ بوده است. به نظر می‌رسد افزایش آمار اختلاس‌های کشف‌شده در سال‌های اخیر بیشترین تأثیر را در این زمینه داشته است و این پدیده تأثیر چشم‌گیری بر کاهش احساس عدالت اجتماعی و به تبع آن، کاهش اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی و امنیت روانی برجای گذاشته است.

در مجموع، با توجه به یافته‌ها در خصوص ادراک فساد در سازمان‌ها، می‌توان گفت در نهادهایی که حجم گردش مالی و فعالیت‌های اقتصادی بیشتر است، ادراک فساد نیز بیشتر است و در نهادهایی که فعالیت‌های اجتماعی و مدنی بیشتری دارند ادراک فساد نیز کمتر است، اما باید در نظر داشت که صرف فعالیت‌های اقتصادی گسترده‌تر موجب بروز فساد نخواهد شد و زمینه‌های ساختاری ظهور آن نیز بایستی مهیا باشد. براین اساس، (اگر «ادراک فساد» بیشتر را ناشی از وجود فساد بیشتر بدانیم)، به نظر می‌رسد وقتی ساختار اقتصادی غیرمولد و ناکارآمد باشد، گسترده‌تر بودن حجم وظایف و در اختیار داشتن قدرت بوروکراتیک بیشتر همراه با دسترسی به منابع عظیم اقتصادی در سازمان‌ها و نهادهای اداری، زمینه‌های ظهور فساد اداری بیشتری را فراهم خواهد کرد. نکته دیگری که در اینجا بایست مورد توجه واقع شود این است

که تصور پاسخگویان از وجود فساد صرفاً به سازمان‌های دولتی محدود نیست، بلکه از نظر پاسخگویان، در تمام سازمان‌ها حتی سازمان‌های مردمی و سازمان‌های عمومی نیز فساد در حد درخور توجهی وجود دارد. این پدیده را می‌توان ناشی از مستقل نبودن نهادهای عمومی و دوسنخیتی (دولتی و عمومی) بودن آنها در ایران دانست. در این زمینه، رفیع‌پور (۱۳۸۸) در پژوهشی مشابه در زمینه فساد ادراک‌شده در هشت سازمان مختلف نشان داد که «شهرداری»، «گمرک» و «اداره دارایی (مالیات)» به ترتیب دارای بیشترین فساد ادراک‌شده بودند.

در باب تفاوت‌های جنسیتی در نگرش به فساد در سازمان‌ها، نخستین فرضیه‌ای که به ذهن می‌رسد، تابعیت ادراک فساد از احساس تبعیضی است که میان دو جنس ممکن است وجود داشته باشد. مطابق این فرضیه زنان از آن‌رو فساد را در دستگاه‌ها بیشتر دیده‌اند که با تبعیض بیشتری در کل جامعه یا به‌طور خاص در دستگاه‌های اداری مواجه بوده‌اند. اما این تبیین پذیرفتنی نیست؛ زیرا چنان‌که دیدیم، احساس عدالت اجتماعی میان دو جنس تفاوت معناداری با هم ندارند. بنابراین، به نظر می‌رسد مردان احتمالاً به‌علت مواجهه با سطوح بالاتری از فساد در زندگی روزمره، تحمل و پذیرش بیشتری در برابر آن پیدا کرده باشند (اینا و جولیا، ۲۰۰۹). در زمینه ارتباط بین ادراک فساد با احساس عدالت اجتماعی می‌توان گفت فساد مشکل عدالت اجتماعی است و هر دو بعد شایسته‌سالاری و توزیع اقتصادی عادلانه را در درون کشورها تضعیف می‌کند (اسمیت، ۲۰۱۰). یو (۲۰۰۷) نیز معتقد است فساد نمونه نقض عدالت رسمی برای رسیدن به منافع شخصی است و هنگامی که قوانین و نهادها غیرعادلانه باشد، تفاوت قائل شدن بین فساد موجه و فساد توجیه‌ناپذیر بسیار دشوار خواهد بود و در این وضعیت فساد نهادینه شده است.

در بین هفت سازمانی که بر احساس عدالت شهروندان تأثیرگذار بودند، «دلان» و واسطه‌های سازمان‌ها و اشخاص صاحب‌مقام»، «حزب و سازمان‌های سیاسی» و «دادسراها و دادگاه‌ها»، در رده‌های بالای ادراک فساد قرار داشتند، اما «خیریه‌ها» در پایین‌ترین سطح بودند و دیگر سازمان‌ها نیز در اواسط طیف بیشترین تا کمترین نهادها در زمینه ادراک فساد قرار داشتند. بنابراین، نمی‌توان گفت نهادهایی که سطح ادراک فساد در آنها بالاتر است، لزوماً تأثیر بیشتری بر احساس عدالت اجتماعی شهروندان دارند. در واقع، به نظر می‌رسد ادراک فساد در دستگاه‌هایی که انتظار مردم برای رفتار عادلانه در آنها بیشتر است (مانند خیریه‌ها و درمان‌گاه‌های دولتی و دادسراها و دادگاه‌ها)، تأثیر بیشتری بر احساس عدالت اجتماعی شهروندان دارد. بنابراین، سیاست‌گذاران جهت افزایش احساس عدالت اجتماعی باید به ایجاد شفافیت و سلامت اداری در این سازمان‌ها توجه ویژه‌ای داشته باشند.

ادراک و تصور شهروندان از تجربیات آنها در زندگی اجتماعی‌شان نشئت می‌گیرد و براین اساس، اگر ادراک فساد را نشانه وجود فساد واقعی در جامعه بدانیم، به‌طور کلی می‌توان گفت فساد اداری در ایران از بدنه بخش دولتی به سازمان‌های متعلق به بخش عمومی نفوذ کرده است. حتی سازمان‌های مردمی نیز درگیر فساد اداری هستند، به‌طوری‌که فساد به شکل هنجار در نهادهای اداری نفوذ کرده است. همان‌طور که اشاره شد، یکی از ویژگی‌های فساد گسترش آن به‌شکل پدیده‌ای تخریبی مانند پارازیت یا سرطان است و به‌مرور به هنجار و فرهنگ تبدیل می‌شود. در ایران نیز به‌گونه‌ای شاهد گسترش این پدیده سرطانی به‌شکل فراگیر هستیم. همان‌طور که پارسونز اشاره می‌کند، ریشه گسترش این پدیده به اختلال در کارکرد نظام اجتماعی از جمله کارکرد برقراری عدالت در جامعه مربوط می‌شود. بنابراین، ضرورت صورت‌دادن به اقدام‌های لازم در این زمینه روشن می‌شود.

گفتنی است روابط مشاهده‌شده در این پژوهش صرفاً نشان‌دهنده همبستگی بین متغیرهاست و بر رابطه علی دلالت ندارد. از سوی دیگر، اطلاعات مربوط به متغیر فساد برمبنای خودگزارش‌دهی بوده و صرفاً «ادراک» مردم از وجود فساد را می‌سنجد و ممکن است با سنجش عینی فساد نتایج متفاوتی به‌دست آید. علاوه‌براین، اطلاعات به‌دست‌آمده از ادراک فساد در سازمان‌ها و نهادهای مختلف، فقط براساس نظرسنجی در ۲۲ سازمان پیش‌گفته است و به تمام اداره‌ها و سازمان‌های کل کشور قابل تعمیم نیست.

درنهایت، با توجه به نتایج پژوهش، لازم است دغدغه ممانعت از افزایش فساد در کشور، خصوصاً در سازمان‌ها و نهادهایی که از قدرت اقتصادی ویژه‌ای برخوردارند، مورد توجه عملی برنامه‌ریزان، مسئولان و سیاست‌گذاران این حوزه قرار گیرد. براین اساس، جهت کاهش ادراک فساد در جامعه، بایست در سازمان‌ها و دستگاه‌هایی که بیشترین ادراک فساد درباب آنها گزارش شده است، برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌های لازم صورت گیرد و به‌صورت منظم و ادواری، روند کاهشی یا افزایشی آن اندازه‌گیری شود تا تدابیر لازم در این خصوص اندیشیده شود. به‌این‌منظور، اجرای برنامه‌هایی در جهت ایجاد تعادل اقتصادی در نهادها و دستگاه‌های اداری، استقلال نسبی بخش اقتصادی از نهاد سیاسی، شفاف‌سازی جریان اطلاعات اقتصادی، مالی و اداری و تقویت سازوکارهای نظارتی شفاف، کارآمد و سالم در نهادها و دستگاه‌های اداری پیشنهاد می‌شود. علاوه‌براین، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، دیگر نهادها و دستگاه‌ها نیز در کانون توجه قرار گیرند و میزان فساد واقعی شامل رشوه‌خواری، اختلاس و خویشاوندسالاری به‌تفکیک نهادها و سازمان‌های مختلف سنجیده شود تا برنامه‌ها و سیاست‌های مبارزه با فساد براین اساس تنظیم شود.

منابع

- آزادارمکی، تقی (۱۳۹۲) *نظریه‌های جامعه‌شناسی*، تهران: سروش.
- احمدی، حبیب (۱۳۷۸) «رهیافت نظری ترکیبی در تبیین انحرافات اجتماعی»، *فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء(س)*، سال نهم، شماره ۳: ۶۱-۱.
- امیرانتخابی، شهرود (۱۳۸۹) *پژوهشنامه فساد اداری*، زمینه‌ها و راهبردها. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک-معاونت پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی، گروه پژوهش‌های اجتماعی.
- توکلی، عبدالله (۱۳۹۰). «سنجش فساد اداری: درآمدی بر تبیین الزامات روش‌شناختی طراحی شاخص ملی»، *فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی*، سال هفدهم، شماره ۶۹: ۱۹۳-۲۱۶.
- رابینگتن، ارل و مارتین واینبرگ (۱۳۸۶) *رویکردهای نظری هفت‌گانه در بررسی مسائل اجتماعی*، ترجمه رحمت‌الله صدیق سروستانی، تهران: دانشگاه تهران.
- راغفر، حسین (۱۳۸۳) «عدالت توزیعی از راولز تا راولز»، *فصلنامه اقتصاد و جامعه*، سال اول، شماره ۲: ۱۰۶-۱۳۵.
- راولز، جان (۱۳۸۵) *عدالت به‌مثابه انصاف*، ترجمه عرفان ثابتی، چاپ دوم، تهران: ققنوس.
- راولز، جان (۱۳۸۸) *نظریه عدالت*، ترجمه سیدمحمدکمال سروریان و مرتضی بحرانی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۸) *سرطان اجتماعی فساد*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رفیعی، حسن، سعید مدنی قهفرخی و مروّنه وامقی (۱۳۸۷) «مشکلات اجتماعی در اولویت ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره نهم، شماره ۱-۲: ۱۸۴-۲۰۸.
- ریتزر، جورج (۱۳۷۴) *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی.
- سلیمی، علی و محمد داوری (۱۳۸۰) *جامعه‌شناسی کجروی: مجموعه مطالعات کجروی و کنترل اجتماعی*. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- سلیمی، غلامرضا و علی‌اصغر پورعزت (۱۳۸۹) «بررسی تأثیر رابطه ادراک بی‌عدالتی در سازمان بر گسترش میل به فساد اداری»، *فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی*، دوره چهارم، شماره ۱: ۱۳۱-۱۵۹.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله (۱۳۸۹). *آسیب‌شناسی اجتماعی: جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی*، تهران: سمت.
- عباس‌زادگان، محمد (۱۳۸۳) *فساد اداری*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- علیزاده ثانی، محسن و علی‌اصغر فانی (۱۳۸۶) «تأثیر فساد اداری بر توسعه انسانی جوامع»، *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، دوره دوم، شماره ۱-۲: ۱۷-۲۴.

فرهادی‌نژاد، محسن و محمد لگزیان (۱۳۹۰) «پیمایش طولی در زمینه علل فساد اداری و روش‌های کنترل آن (۱۳۷۸-۱۳۸۸)»، *فصلنامه چشم‌انداز مدیریتی*، دوره دوم، شماره ۸: ۴۵-۶۰.

فیروزآبادی، سیداحمد و حسین ایمانی‌جاجرمی (۱۳۸۵) «سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی- اجتماعی در کلان‌شهر تهران»، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، دوره ششم، شماره ۲۳: ۱۹۷-۲۲۴. لانگست، پیتر (۱۳۸۷) *برنامه‌های جهانی مبارزه با فساد*، ترجمه امیرحسین جلالی‌فراهانی و حمید بهره‌مند بگ‌نظر، تهران: مجلس شورای اسلامی.

مرکز آمار ایران (۱۳۹۱) نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰، نتایج کلی شهر تهران. معتمدی، سیدهادی (۱۳۸۶) «اولویت‌بندی آسیب‌ها و مسائل اجتماعی در ایران»، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، دوره ششم، شماره ۲۴: ۳۲۷-۳۴۷.

نوابخش، فرزاد (۱۳۹۰) «بررسی تأثیر احساس عدالت اجتماعی بر هویت ملی شهروندان سنی و شیعه‌مذهب قوم کرد (نمونه موردی شهر قروه)»، *فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، دوره هفتم، شماره ۲۲: ۱۴۴-۱۸۰.

نوابی لواسانی، محمد، رحمت‌الله صدیق‌سروستانی و محمدجواد زاهدی مازندرانی (۱۳۹۲) «احساس عدالت و عوامل اجتماعی مرتبط با آن»، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، دوره سیزدهم، شماره ۴۹: ۱۵۹-۱۸۶.

هزارجریبی، جعفر (۱۳۹۰) «بررسی احساس عدالت اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی شهر تهران)»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، دوره بیست و دوم، شماره ۴۳: ۴۱-۶۳.

هزارجریبی، جعفر و رضا صفری‌شالی (۱۳۹۰) «رفاه اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن؛ مطالعه موردی شهر تهران»، *مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری*، دوره دوم، شماره ۵: ۱-۲۲.

Chen, Y., M. Yaşar and R. M. Rejesus (2008) "Factors Influencing the Incidence of Bribery Payouts by Firms: A Cross-Country Analysis", *Journal of Business Ethics*, 77 (2): 231-244.

Choi, J. W. (2007) "Governance Structure and Administrative Corruption in Japan: An Organizational Network Approach", *Public Administration Review*, 67 (5): 930-942.

Goel, R. K. and I. Korhonen (2009) *Composition of Exports and Cross-Country Corruption*, Bank Of Finland, Institute For Economies in Transition, 1-28.

Inna, M. and M. Julija (2009) "Gender, Corruption and Sustainable Growth in Transition Countries", *Journal of Applied Economic Sciences (JAES)*, 9: 387-407.

Kaufmann, D. (1997) "Corruption: The Facts", *Foreign Policy*, 107: 114-131.

- Ko, K. and A. Samajdar (2010) "Evaluation of International Corruption Indexes: Should We Believe Them or Not?", *The Social Science Journal*, 47 (3): 508-540.
- Ryvkin, D. and D. Serra (2012) "How Corruptible Are You? Bribery under Uncertainty", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 81 (2): 466-477.
- Shah, A. (2007) "*Tailoring the Fight against Corruption to Country Circumstances*" World Bank Publications, Business & Economics.
- Smith, M. L. (2010) "Perceived Corruption, Distributive Justice, and the Legitimacy of the System of Social Stratification in the Czech Republic", *Communist and Post-Communist Studies*, 43 (4): 439-451.
- Song, X. and W. Cheng (2012) "Perception of Corruption in 36 Major Chinese Cities: Based on Survey of 1,642 Experts", *Social Indicators Research*, 109 (2): 211-221.
- Sutherland, E. H. (1983) *White Collar Crime: The Uncut Version*, New Haven, Yale University Press.
- Transparency International (1998) Transparency International Canada Newsletter: 1-4.
- Transparency International (2011) "Corruption Perception Index (CPI)", from http://www.transparency.org/cpi2011/in_detail#myAnchor1.
- Transparency International (2013) "Global Corruption Barometr 2013 (the global coalition against corruption)" from http://www.transparency.org/news/pressrelease/les_pots_de_vin_sont_toujours_aussi_repanus_dans_le_monde_mais_le_s_citoyen.
- Transparency International (2014) "Corruption Perception Index (CPI)", from <http://cpi.transparency.org/cpi2013/results/>
- United Nation (2006) *Social Justice in an Open World: The Role of the United Nations*, New York, USA.
- UNODC (2001) *United Nations Manual on Anti-Corruption Policy (Draft)*.
- UNODC (2004) *The Global Programme against Corruption UN Anti-Corruption Toolkit*, Vienna.
- Urta, F.J. (2007) "*Assessing Corruption an Analytical Review of Corruption Measurement and its Problems: Perception, Error and Utility*" Edmund A. Walsh School of Foreign Service (May): 1-20.
- Williams, J. and M. Beare (1999) "The Business of Bribery: Globalization, Economic Liberalization, and the Problem of Corruption", *Crime, Law and Social Change*, 32 (2): 115-146.
- World Bank (1997) *Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank*.
- You, J.S. (2007) *Corruption as Injustice*, Annual Meeting of the American Political Science Association, Chicago.